

ZAMONAVIY TILSHUNOCLIKDA KOGNITIV YO'NALISH

Bahromova Munira Madaminovna
Farg'ona davlat universiteti f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada konsept tushunchasi masalasi muhokama qilinadi. Konseptlar madaniy, lingvistik, psixologik, falsafiy va boshqa jihatlarida ko'rib chiqiladi, ularning ko'plab talqinlari, tasniflari va tadqiqot usullari taklif etiladi.

"Konsept" tushunchasi kognitologiya va lingvokulturologiyaning asosini tashkil qiladi. Ammo, xorijiy va mahalliy tilshunoslikda "konsept" atamasi keng qo'llanilishiga qaramay, hozirda uning yagona talqini mavjud emas. Konseptning mohiyati uning aqliy kognitiv tabiati bilan belgilanadi, bu haqiqatni ong bilan aks ettirish natijasidir. Konseptning mazmuni so'zning leksik ma'nosiga qaraganda ancha kengroq va chuqurroqdir, chunki u nafaqat ongga tegishli semantik komponentlarni, balki insonning umumiy axborot bazasini, uning nutqida topilmasligi mumkin bo'lgan mavzu yoki hodisa haqidagi ensiklopedik bilimlarini aks ettiruvchi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv atama, lingvokulturologiya, lingvokognitiv, psixolingvistik, lingvokultural, konseptosfera, freym, dunyoning madaniy va milliy insoniy tasavvurlari, mentalitet.

Аннотация: В данной статье рассматривается вопрос о понятии концепта. Концепты рассматриваются в культурологическом, лингвистическом, психологическом, философском и других аспектах, предлагается большое количество их интерпретаций, классификаций и методов исследования.

Понятие «концепт» составляет основу когнитологии и лингвокультурологии. Но, несмотря на широкое распространение термина «концепт» как в зарубежной, так и в отечественной лингвистике на сегодняшний день не существует его единого толкования. Сущность концепта определяется его мыслительной когнитивной природой, представляющей собой результат отражения действительности сознанием. Содержание концепта намного шире и глубже лексического значения слова, так как включает не только актуальные для сознания смысловые компоненты, но и информацию, отражающую общую информационную базу человека, его энциклопедические знания о предмете или явлении, которые могут и не обнаруживаться в его речи.

Ключевые слова: концепт, когнитивный термин, лингвокультурология, лингвокогнитивное, психолингвистическое, лингвокультурное, концептосфера, фрейм, культурно-национальные представления человека о мире, ментальность.

This article discusses the question of the concept of the concept. Concepts are considered in cultural, linguistic, psychological, philosophical and other aspects, a large number of their interpretations, classifications and research methods are proposed.

The concept of "concept" forms the basis of cognitology and linguoculturology. But, despite the widespread use of the term "concept" in both foreign and domestic linguistics, there is currently no single interpretation of it. The essence of the concept is determined by its mental cognitive nature, which is the result of reflection of reality by consciousness. The content of the concept is much broader and deeper than the lexical meaning of the word, since it includes not only semantic components relevant to consciousness, but also information reflecting the general information base of a person, his encyclopedic knowledge about a subject or phenomenon that may not be found in his speech.

Keywords: concept, cognitive term, linguoculturology, linguocognitive, psycholinguistic, linguocultural, conceptsphere, frame, cultural and national human representations of the world, mentality.

Kognitiv tilshunoslikning markaziy tushunchasi bo'lgan konsept termini jahon tilshunosligida tadqiqotchilar tomonidan turlicha ta'riflanadi. S.A.Askoldov (Alekseyev) konseptning tabiatini 1928-yilda til va tafakkur munosabatlari doirasida o'rgandi. U konseptni "bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o'zida aks ettiradigan birlik"[1.,C.271] ekanligini ta'kidlaydi.

"Konsept" termini etimologiyasini o'rgangan V.V.Kolesov u "tushuncha" degan ma'noni anglatadi va conceptum (lot.) – "don, embrion, prototipning bir turi, so'zda ham, fikrda ham, amalda ham unib chiqishi mumkin bo'lgan narsa [2.,C.19]", deya ta'riflaydi. Olimning fikricha, terminning ikkinchi ma'nosi lingvistik va madaniy tushunchaning o'ziga xos xususiyatlarini, ya'ni "Platonning g'oyasi, Aristotelning toifasi, Dekartning tug'ma g'oyalari, Kantning apriori toifalari, Gumboldtning ichki shakllari..., ular mohiyatining turli hodisalarini"[2.,C.20] – konsept, ya'ni ma'no tug'ilishini tasvirlaydi. U konseptni "bizning ko'zimiz anglay olmaydigan to'rtinchi o'lchov nuqtasi"[2.,C.19], konseptning mohiyati, potensial ma'nolar nuqtasi, aqliy genotip sifatida tan oladi va uni faqat bilvosita tushuniladigan elementar zarralar va genlarga o'xshatadi. Konsept mantiqiy, ramziy va milliy etiketli komponentlarni o'z ichiga oladi. Konsept madaniyat bilan belgilanadigan va tilda ifodalanadigan ongning bir qismidir, shuning uchun u til, madaniyat va ongni birlashtiradi.

"Konsept" atamasi o'rta asrlar ta'limotiga ko'ra, соп-сапере – "yig'moq", "ilmoq" fe'llari bilan anglangan bo'lsa, rus tiliga esa "tushuncha" so'zining sinonimi sifatida kirib keldi [3.,C.126].

S.A.Askoldov “Konsept va so‘z” maqolasida butunlikni qisman topish vazifasini bajaruvchi konseptning xususiyatlarini tavsiflaydi, potensial tushunchaning eng muhim tarkibiy va uning organik qismi so‘z ekanligini qayd etadi.[1.,C.275]

“Konsept” atamasi (lot. *conseptum* – “fikr”, “konsepsiya”, “tushuncha”) fanlararo yoki Ye.S.Kubryakovaning ta’rifiga ko‘ra, “soyabon: fikrlash va bilish, axborotni saqlash va qayta ishlash muammolari bilan shug‘ullanadigan bir nechta ilmiy yo‘nalishlarning mavzu sohalarini qamrab oladi” [4.,C.58]. “Kognitiv atamalarning qisqacha lug‘ati”da izohlanishicha, “konsepsiya tushunchasi insonning fikrlash jarayonlarida faoliyat yuritadigan va tajriba hamda bilimlar mazmunini aks ettiradigan ma’ nolarga mos keladi, barcha inson faoliyati natijalari va olamni bilish jarayonlari mazmuni muayyan “kvantlar”, “bilimlar” ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Konsept aqliy birlik, ong elementidir. Inson ongi real dunyo va til o‘rtasidagi vositachidir. Madaniy ma’lumotlar ongga kiradi, u filtrlanadi, qayta ishlanadi, tizimlashtiriladi. “Konseptlar inson va dunyo o‘rtasida vositachilik qiladigan o‘ziga xos madaniy qatlamni tashkil qiladi”[5.,C.3].

Konsept o‘tgan asrning 80-yillarda tushuncha so‘zining sinonimi sifatida qo‘llanilgan, bugungi kunda esa tushuncha terminiga nisbatan kengroq ma’noga ega bo‘lgan konsept termini faol hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda konsept atamasini aniqlash uchun bir necha yondashuvlar mavjud. Jumladan, “konsept mental tuzilma bo‘lib, ayni vaqtda ko‘p qirrali va ko‘p qatlamli, o‘zida psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarni namoyon etuvchi tuzilmadir [6.,C.13]” (D.Xudoyberganova); “moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushunchaning tug‘ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna – konsept sifatida shakllanib, moddiy nom oladi” (SH.S.Safarov); “tashqi yoki ichki dunyodagi biror bir narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo‘lgan ijobiy, salbiy, neytral munosabatlar, ya’ni baholashlardir”; “konsept bilan tushunchani aysbergga o‘xshatish mumkin. Agar konsept aysberg bo‘lsa, uning suvdan chiqib turgan qismi tushunchadir [7.,B.49]” (O‘.Q.Yusupov).

Konsept termini borasidagi fikrlar shunchalik xilma-xilki, bu borada tilshunos G‘.M.Hoshimovning ta’rifi ancha batafsilligi bilan ajralib turadi: konsept – bu tafakkurda kechuvchi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq nafaqat ikki muhim jarayon konseptualizatsiya (konseptuallashtirish) va kategorizatsiya (kategoriyalashtirish)ning natijasi sanaladi, balki unga qo‘shimcha yana bir qator muhim (psixologizatsiya, kognitizatsiya, sotsiologizatsiya, (lingvo) semantizatsiya, sotsiolektizatsiya, stilizatsiya (dialektizatsiya, variantizatsiya va idiolektizatsiya kabi) jarayonlarning pirovard natijasidir va u yaxlit konseptual-kognitiv semantika sifatida lingvistik semantikaning kognitiv asosini tashkil etadi hamda unda til birligi o‘zining semantik sig‘imi bilan bog‘liq holda ma’lum darajada (qisman) aks etadi[8.,B.408-412]”.

Professor konseptni murakkab idrokiy voqelik, ya'ni tilda verbal (va kerak hollarda noverbal) vositalar orqali voqelantiriluvchi hodisa sifatida murakkab ichki tashkil etuvchilardan iborat deb hisoblaydi. Olimning fikricha, u o'ziga xos tashkil etuvchilarni o'z ichiga olgan shajaraviy tarkibga ega va tilda gapiruvchilar o'rtasida barcha so'zlovchilar tomonidan belgi(lar) orqali moddiylashtiriladi hamda barchaga umumiy bo'lgan bir ma'no sifatida qabul qilinadi. Shunday qilib ma'no verbal belgi orqali voqelantiriladi, kalitlashtiriladi, kodlashtiriladi, parollashtiriladi, me'yorlashtiriladi [8.,B.408-412].

Yuqoridagi ta'rif va izohlar asosida shuni aytish mumkinki, konsept tushunchasi bizning ongimizda kechuvchi bir necha jarayonlarning asosiy natijasi va u kognitiv tilshunoslikning chuqur o'rganishni taqozo etadigan birligidir.

Ayrim tilshunoslar konseptual komponentni (xarakterli va aniq tuzilishli), majoziy komponent (ongni qo'llab-quvvatlovchi kognitiv metafora)ni va mazmunli komponentni – tilning leksik-grammatik tizimidagi o'rnini belgilaydigan konseptning etimologik, assotsiativ xususiyatlarini aniqlashni ma'qullaydilar.[9.,C.7]

Konseptning maydon strukturasi konseptning tuzilishi yadro (tayanch qatlami) va periferiya (talqin qatlami) bilan ifodalanadi. Asosiy qatlam va qo'shimcha kognitiv xususiyatlar, qatlamlar birgalikda konsept doirasini tashkil qiladi hamda uning tuzilishini ta'minlaydi. I.A.Sterninning fikriga ko'ra, "bu tuzilish qat'iy emas, chunki har qanday tushuncha doimo ishlaydi, uning turli tarkibiy qismlari va jihatlari aktuallashadi, boshqa tushunchalar bilan bog'lanadi"[10.,C.82].

Bugungi kunda konsept kategoriyasi faylasuflar, mantiqchilar, psixologlar, madaniyatshunoslar tadqiqotlarida kuzatilib, u o'zida barcha nolingvistik talqinlarning izlarini olib yuradi. Keng qo'llanilishiga qaramay, konsept atamasi hali ham aniq izohga ega emas va uning turli sohalardagi talqinlari ham rang-barang. Shunisi ma'lumki, konsept fikrning bir toifasi bo'lib, uni kuzatib bo'lmaydi va bu uning turlicha talqin qilinishiga olib keladi.

Lingvokulturologiyada konsept – inson ruhiyatida aks etgan olam manzarasini, miyaning konseptual tizimi va tilini (lingua mentalis), aqliy leksikon, xotiraning tezkor mazmuniy birligini, insonning bilim va tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilishini, ongimiz yoki psixologik resurslarimiz birliklarini tushuntirishga xizmat qiluvchi atama sifatida talqin qilinadi [11.,C.90]

Konseptning mazmuni ma'nosidan kengroq, chunki "konseptlar... o'z strukturasi saqlab qoladi va tarixiy davomiylilikni yo'qotmaydi. Konseptlar tuzilishi faqat qo'shimcha belgilar hisobidan to'ldiriladi. Bu esa xalq moddiy va ma'naviy madaniyatining rivojlanishi bilan bog'liq. Konseptning muayyan belgilarini ifodalash shakllari eskirishi mumkin, xususiyatlarning o'zi eskirmaydi va yo'qolmaydi. Ularni ifodalash uchun yangi shakllar paydo bo'ladi. Konsept semantik jihatdan chuqurroq va boyroq. U inson aqliy dunyosining birligi bo'lib, konsept so'zning ma'nosini

kengaytiradi, chunki ma'lum bir hodisaning aqliy belgilarini, shu jumladan, rivojlanishning ushbu bosqichida odamlar ongi tomonidan aks etgan noverbal belgilarni ham o'z ichiga oladi. Konsept voqelikni tushunishni ta'minlaydi.

Bundan ko'rinadiki, konsept va ma'no kommunikativ jihatdan tegishli qism va aqliy butunlik sifatida o'zaro bog'liq. Ma'no (semema) konseptni ifodalovchi ma'lum bilish belgilari va komponentlarini o'z semalari bilan etkazadi, ammo bu doimo konsept semantik tarkibining bir qismi hisoblanadi. "Konseptlar biron bir so'z bilan "uzil-kesil" va qat'iy bog'lanmagan. Ular ko'pincha turli xil og'zaki shakllarda munosabatlarga kirishib, guyoki so'zlarni "juftlaydilar", shu bilan birga "sinonimlashib", juda g'ayrioddiy va oldindan aytib bo'lmaydigan shakllarda ifodalanadi" [12.,C48].

Shunday qilib, konsept va ma'no voqelikni ong tomonidan aks ettirishning natijasi bo'lgan aqliy, kognitiv xarakterdagi hodisalardir. Biroq ma'no lingvistik ongning elementi, konsept – kognitiv ong, o'z navbatida, tilning semantik maydoni, shuningdek, konsept – konseptosfera birligi hamdir. Konseptning mazmuni so'zning leksik ma'nosiga qaraganda ancha kengroq va chuqurroqdir, chunki u nafaqat ongga tegishli semantik tarkibiy qismlarni, balki insonning umumiy ma'lumot bazasini, uning nutqida topilishi mumkin bo'lmagan mavzu yoki hodisa haqidagi ensiklopedik bilimlarni aks ettiruvchi ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово и русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / С.А. Аскольдов. – М.: Academia, 1997. – С.271.
2. Колесов, В.В. Язык и ментальность / В.В. Колесов. - СПб.: «Петербургское востоковедение», 2004. –С.19.
3. Корячанкова, С. Концепт «свет» и его номинанты в поэтическом творчестве В.С. Соловьева II Мир русского слова и русское слово в мире. XI Конгресс МАПРЯЛ. Т.4. – HERON PRESS SOFIA. – 2007. – С. 126.
4. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. / Под общей ред. Е.С. Кубряковой. – М.: МГУ, 1996. – С. 58.
5. Арутюнова Н. Д. Кириш // тилнинг мантикий тахлили. Рухий ҳаракатлар. – М.: Наука, 1993. – С.3-6.
6. Худойберганава Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. Монография. – Тошкент, 2013. – Б.13.
7. Юсупов Ў. Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультурема атамалари хусусида // Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. – Т., 2011. – Б.49

8. Шайхисламов Н. Когнитив тилшунослик тўғрисида тушунча ва унинг универсал табиати – Б. 408-412. www.scientificprogress.uz «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 2181-1601 // Volume: 1, ISSUE: 5
9. Воркачев С. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Воркачев. – М.: Гносис. – 2004. – С. 7.
10. Стернин, И.А. Методика исследования структуры концепта // Методические проблемы когнитивной лингвистики. – 2001. – 182 с.
11. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: 1997. – С. 90.
12. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры / Ю.С. Степанов. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 48.
13. Бахрамова, М. М. "ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ Замира Сатвалдиевна Таштемирова." (2022).
14. Умарова, Наргиза Рустамовна, and Бахрамова, Мунира Мадаминовна. "“АЁЛ” КОНЦЕПТИНИНГ АССОЦИАЦИЯЛАРИ (Концептнинг ижтимоий, жисмоний, шахсий сифатлари)" *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, vol. 2, no. 10, 2022, pp. 24-32. 15.
15. Rustamovna, U. N., and B. M. Madaminovna. "THE STUDY OF THE CONCEPT AS A UNIT OF COGNITIVE LINGUISTICS." *Modern Journal of Social Sciences and Humanities* 4 (2022): 66-69.
16. Умарова Наргиза Рустамовна, and Мунира Мадаминовна Бахрамова. "ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТА КАК МНОГОМЕРНОГО МЕНТАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2.6 (2022): 871-877.
17. Бахрамова, М. М. "МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АППАРАТ ЭСТЕТИКИ И ФЕНОМЕН ИНФОРМАЦИИ." *Актуальные проблемы современной науки* 4 (2021): 33-36.